

ՀՏԴ 941 (479. 243)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ) 43
Ա - Բ 706

Գրականագիտություն

**ՎԻՊԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽԸ ԵՒ ՐԱՖՖԻ «ԽԱՄՍԱՅԻ
ՄԵԼԻԿՏՎԱԿՏՎԱԿՆԵՐԸ»
Զինախոս ԲԱԼԱՅԱՆ**

Բանալի բառեր. Արցախ, գրականություն Արցախի մասին, Խամսայի մեկնությունները, ազգային, Րաֆֆի, XVIII-XIX դարեր, քաղաքական դիրքորոշումները, հուսախաբություններն ու կորուստները:

Ключевые слова: Арцах, литература об Арцахе, Меликств Хамсы, национальный, Раффи, 18-19 вв, политические ориентации, потери и надежды.

Key words: Artsakh, Artsakh literature, Khamsa Melikdoms, national, Raffi, political orientation, educational movement, 18-19th centuries.

**“ЭПИЧЕСКИЙ АРЦАХ И КНИГА РАФФИ “МЕЛИКСТВА ХАМСЫ”
З. БАЛАЯН**

Работа охватывает историческую эпоху, которая включает в себя политическую жизнь Меликств Хамсы 18-19 веков, двойные игры соседних стран, которые хотят завладеть политической ситуацией региона, внешние и внутренние взаимоотношения острую картину самоуправления, а так же освободительное движение арцахства, находящиеся под русским правлением, против персидского ига, политические ориентации, потери и надежды, культурно-просветительское движение, Шуши как “оазиса искусств” в Закавказье, представляя картину культуры, литературной богатой жизни Арцаха.

ARTSAKH OF EPIC AND «KHAMSA'S MELIKDOMS» BY RAFFI

Z. BALAYAN

The study covers the political life of Khamsa Melikdoms, the relations of Artsakh with neighboring states, its internal situation, loss of self-government, struggle against Persians and unification with Russia, political stance, educational movement, cultural and literary activity in the 18-19th centuries.

The study was carried out by the application of comparative, synthetic, hermeneutic, axiological and structural methods. The analysis focused on typological method that helped to disclose the characteristics of literature, education, history and culture.

Աշխատության պատմական ժամանակաշրջանն ընդգրկում է XVIII-XIX դդ. Խամսայի մեկնություններում քաղաքական կյանքի, տարածաշրջանում՝ պատմաաշխարհագրական լանդշաֆտում, քաղաքական իրավիճակին տիրապետել գանկացող հարևան երկրների երկդիվի խաղերի, արտաքին եւ ներքին հարաբերությունների, ինքնիշխանության կորստի սուր պատկերը, ապա ժուսական կայսրության ենթակայության տակ հայտնված արցախահայտության ազատագրական պայքարը պարսից տիրապետության դեմ, քաղաքական դիրքորոշումները, հուսախաբություններն ու կորուստները, լուսավորչական-կրթական շարժումը, Անդրկովկասում Շուշիի՝ «արվեստների օազիսի» լուսավորչության կենտրոն հանդիսանալը՝ ներկայացնելով Արցախում ծավալված ազատասիրական կյանքի հարուստ նկարագիրը:

Գրող Րաֆֆին «Խամսայի մեկնությունները» շարադրելիս, վիպական հյուսվածքներ է դարձրել բանահյուսական, գրական ժանրատեսակներից շատերը՝ ավանդությունը, գրույցը, լեզունդը, բանաստեղծությունը, համեմատությունը, ասացվածքը, անեծքը, օրհնանքը, հակադրույթը, փոխաբերությունը, իմաստասիրությունը, ասույթը, նամականին եւ այլն¹: Դրանց միջոցով ընդգծվում են արցախցու առօրյան, ինտելիկտը, ստեղծագործ ու պայքարող ոգին, երգիծելու տաղանդը, չարին հակադրվելու կամքը, ժամանակաշրջանի դիմագիծը, մեկնությունների գեղագիտական, քաղաքական նկարագիրը:

Նամականու հիանալի օրհնակներ շատ կան. այդպիսիներից է Մելիք Բեգլարյան մելիք Աբովի՝ 1807թ. նոյեմբերի 23-ին գրած նամակը՝ ուղարկված Սանկտ Պետերբուրգ՝ Մինաս

¹ Տե՛ս Րաֆֆի, Խամսայի մեկնությունները, Եժ, տասը հատորով, տասներորդ հատոր, Երևան, Հայպետհրատ, 1959, էջ 206-210, 209, 252, 269, 305, 306:

Լազարյանին, որում երևում են հայ մելիքի կատարած գործերը, ճակատագրի որոշայթները, եւ որը համարյա տիպական է մնացած հարազատ մելիքների կերպարների, նրանց գործունեության բնութագրման համար: Պետրոս I կայսրի բարձրագույն հրովարտակի համաձայն վրաց չնրակի թագավորը Բոլնիսի գավառը շնորհել է մելիք Աթովին, իսկ Լոռին՝ մելիք Ջումշուդին:

Նամակաճու մի այլ հետաքրքիր նմուշ է մելիք Ջումշուդի՝ 1806թ. դեկտեմբերի երկուսի գրած նամակը Սանկտ Պետերբուրգ՝ Մինաս Լազարյանին, ապա մելիքների նամակը (համանման բովանդակությամբ)՝ գրված նույն հասցեով¹:

Վիպական վառ **համեմատության** օրինակ է հետևյալ ժողովրդական **խմատասիրությունը**. «Նրա (մելիք Ջումշուդի- Չ. Բ.) հայրը անմատչելի Ղարաբաղի մեջ մտցրեց օտար գնց, որը ուտելով, մաշելով խախտեց տեղային բոլոր հայկական իշխանությունների հիմքը և վերջապես կործանեց այն **հաստատուն շենքը**, որը դարերով կառուցված էր»² կամ համեմատական-փոխաբերական իմաստով հետևյալ ընդհանրացումը. «Մելիք-Ջումշուդը մտածում էր վերականգնել **խորտակված շենքը**»³, այս հերոսին Րաֆֆին բնութագրում է իբրև **կարդացած նրիտասարդ**, ապա նաև ավելացնում հետևյալ համեմատություն-մեկնաբանությունը, որտեղ տիպականացված է օտար տիրապետողի վայրագ սովորությունը եւ հայ պատանու արմատների կանչը. «Կարմիր արյունով գողնելով «սև այգին» (Ղարաբաղը- Չ. Բ.), ես նրան վարդի գույն պիտի տամ... առավոտյան այն բոլոր դավաճանների գլուխներից հրապարակի վրա մի աշտարակ պիտի կազմել տամ, իսկ քո գլուխը Սաֆարալի-բեկ, այդ աշտարակի գագաթի վրա պիտի դնեմ...»⁴:

Նետաքրքիր նրանց ունեն նաև հին հայոց **սովորություններից** մեջբերված հետևյալ օրինակները. «Հայք վասն նրկյուղի ելին ընդ առաջ նորա (Աղա Մամեդ խանի- Չ. Բ.) դասուք քահանայից, խաչիվ և խաչվառավ և ամենայն զարդուք ... արդյոք ո՞րք են դոքա, զի այդպես հրաշափառ զգնատուք և զարդուք գան ընդ առաջ մեր»⁵ եւ ապա «... ի հայս կան հնական սովորութիւնք այսպիսիք, զնալ ընդ հառաջ թագավորաց ի մեծարանս և ի պատիվ նրնաց նոցա, առ ի շարժել ի գթածութիւն և ի խնամս վասն ողորմելի ազգին իրեանց»⁶:

Բոլոր ժամանակների հայոց պատմության ամենատեսակի չարագործների չարագործը պետք է համարել Իբրահիմ խանին, որի կերպավորումը Րաֆֆին լավագույնս է վիպականացրել: Ներկայացնենք մի օրինակ, որ սահմակեցուցիչ, **դրամատիզմով լի** պատմություն է եւ որի մեջ գլխավոր դերակատար Իբրահիմին խարդախության քուրմ կարելի է որակել:

Պարսկական եւ ռուսական միապետներից, իշխանավորներից մեծարված, նրբեմնի հզոր իշխանի՝ մելիք Ավան խանի թոռ, Դիզակի իշխան մելիք Ավանյան մելիք Բախտամը, ով իբրև քաղաքական հանցավոր արքայի պարտավոր էր Պարսկաստանի Արդավիլ բերդում, Աղա Մահմեդ խանի կողմից ներում ստանալով, վերադարձավ նախ Էջմիածին՝ իր չգործած մեղքերը քավելու, ապա հայրենիք՝ Աղա Մահմեդ խանի սպանությունից (1797թ.) հետո:

Քանի որ Դիզակի տիրապետողների իշխանությունը ամենավտանգավորն էր Իբրահիմի համար, ուստի, մելիք Բախտամին ինչ-որ մեղադրանքով Շուշի բերդում բանտարկելով, սմարդորեն նրան մահադեղով սպանում է ու սարսափելի որոգայթներ լարում նրա ժառանգների դեմ:

Րաֆֆին, բնութագրելով մելիք Բախտամի որդու՝ մելիք Աբասի հատկանիշները, կերպարային գծերը, ձեռագիր պատմությունից քաղվածքներ անելով՝ գրում է. «Նրանց

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ306-308 :

² Նույն տեղում էջ 260 :

³ Նույն տեղում էջ 260 :

⁴ Նույն տեղում, էջ 282:

⁵ Նույն տեղում, էջ 283 :

⁶ Նույն տեղում, էջ 283:

(Մելիք-Ավանյանների- Չ. Բ.) ազգի և սերունդների մեջ տակավին չէր ծնված, արդարև, մի այնպիսի տղամարդ պարթևական, հսկայագոր կերպարանքով և ահագնակերպ հասակով: Իր քաջագործություններով սկսեց հետզհետե նվաճել ոչ միայն իր բոլոր հայրենիքը, այլև մահմեդականների ազգը: Այդ պատճառով, տարածվելով սփռվեցավ նրա քաջության և անաչառ դատաստանների համբավը, որով պատժում էր հանցագործներին և վնասակար անձինքներին»¹:

Մելիք Աբասը իր դատավճիռները կատարում էր առանց արծաթասիրության և կաշառքի. յուրաքանչյուր մեղավոր, մահապարտ իր պատիժը ստանում էր ըստ կատարած մեղքի չափի և պատիժը կրում էր հասարակության աչքին ի տես, որպեսզի բոլորին դաս լինի:

«Նրա քաջագործությունների համբավը,- նշում է հիշատակագիրը,- շատ վաղ հասել էր մեծ բռնավորի (Իբրահիմ-խանի) ականջներին.... Նրա նպատակը այն էր, որ դարձնի նրան հայկական դավանությունից մահմեդական դեմին.... »² :

Իբրահիմը բազմաթիվ որոգայթների լարերով մելիք Աբասի դեմ՝ չհասավ իր նպատակին, քանի որ սպանված հոր փոխարեն իշխում էր նրա հաջորդը կամ տոհմակիցը, ուստի ավելի սարսափելիի մասին մտածեց:

Մելիք Աբասը մի անգամ գնացել էր Յոր գյուղ՝ մի քրեական գործ քննելու: Ստիպված գիշերեց քահանայի տանը: Գիշերը Իբրահիմի վարձած մի խումբ ձիավորներ հարձակվեցին քահանայի տան վրա և մելիքին քնած ու անպատրաստ գտնելով՝ սրահարեցին՝ նրա մարմինը վերածելով կտորների:

Մելիք Աբասի մարմին-նշխարները բերվեցին Տող բերդը և նրբ եկեղեցու մեջ պատարագ էր մատուցվում ու պատրաստվում էին նրա թաղման հանդեսը կատարելու, Իբրահիմ խանի զինված վարձկանները ներխուժեցին եկեղեցի և փորձեցին հափշտակել իշխանի մարմինը՝ սուտ պատճառաբանելով, թե հանգուցյալը կենդանության ժամանակ խոստովանվել էր մահմեդական կրոնն ու նրան պետք է թաղել ոչ քրիստոնեական ծեսերով: Թե՛ ժողովուրդը, թե՛ մելիքի բարեկամները զայրոյթից խանի մարդկանց ջարդ տվեցին, շատ սպանություններ կատարեցին ու քշեցին նրանց: Լուրը հասավ Շուշի՝ Իբրահիմ խանին: Եվ, նրբ Իբրահիմը զորք ուղարկեց Տող, հանգուցյալի թաղման արարողությունը արդեն կատարված էր: Ուղարկված զորքը նորից փորձեց քանդել գերեզմանը, նորից արյունահեղություն եղավ, ու քանի որ հայերը չէին սպասում այդպիսի վճռական հանդգնություն ու պատրաստ չէին նման բռնության, ուստի հաղթվեցին:

Տող բերդի եկեղեցու գավթում ամփոփված մելիքի հաղթված նշխարները հանեցին իր պապենական տոհմային գերեզմանատնից ու թաղեցին մահմեդականների գերեզմանատանը:

Այդ բարբարոսության նպատակը մեկն էր. «Այն, որ հետո Իբրահիմ-խանը,- գրում է Րաֆֆին,- առիթ ունենա ասելու հանգուցյալի ժառանգներին, թե՛ ձեր հայրը մահմեդականների ու մահմեդականության մեջ մեռավ, դուք ևս պետք է ընդունեք նույն կրոնը»³:

Ավագակաբար Իբրահիմը հասավ իր նպատակին՝ մելիքի ժառանգներին անխնայաբար կրոնական հալածանքի ենթարկելով:

Վրա հասած դառը դժբախտություններին ավելացան սովն ու ժանտախտը:

Մելիք Աբասի որդին՝ մելիք Ղահրամանը (Բադր բեկ) իր ժողովրդի մի մասով գաղթեց դեպի Վրաստան:

Արցախի սերնդեսերունդ շարունակվող միաբան, կամային բարձր հատկանիշներով օժտված հարազատ մելիքների մաքառումների, քաջագործությունների, հերոսացումների նպատակը, հայրենիքը պահպանելու իղձը, ազատ, անկախ, ինքնիշխան

¹ Նույն տեղում, էջ 287-288:

² Նույն տեղում, էջ 288:

³ Նույն տեղում, էջ 289 :

մնալու ու այդ սրբազան ուխտը, պարտականությունը պահելու օրինակները բազում են, զուգահեռ նաև անմիաբան մեկիքների վարքի օրինակները՝ պատմական եւ վիպական նրանգներով լի. վտանգավոր եւ ցավալի փաստ՝ մերօրյա ռեալությամբ ու դասեր քաղելու պարտադրությամբ:

Այդ ուղղությամբ հաճախակի օտար երկրների բարձրագույն մարմինների՝ արքաների, կայսրերի, շահերի օգնությունները խնդրելու փաստերը այդպես էլ դարեր շարունակ իրենց պտուղները չտվեցին, եւ այսօր էլ **նույն քաղաքական իրավիճակն** է տիրում Արցախում. ընդհակառակը՝ օտարներն իրենց որդեգրած անբարո քաղաքականությամբ ծառայել ու ծառայում են միմիայն իրենց պետական ու սեփական շահերին՝ արցախահայության արդարացի պահանջատիրությունը, պետականության ու ինքնորոշման իրավունքը միլիոն անգամ ոտնահարելով:

Այդ ամենից պետք է մեկընդմիջտ հրաժարվել եւ ապավինել միմիայն սեփական ուժերին, քանզի այդ վտանգավոր ճանապարհներին կորցրել ենք մեր ազգի ընտրյալներին՝ նրա սերուցքը, անշուշտ, անօգուտ ու անչափ վտանգավոր Հայոց ազգային ճակատագրի համար թե՛ անցյալում, թե՛ այսօր, թե՛ ապագայում:

Արցախի մեկիքների մաքառող սերուցքը իր նպատակաուղղվածությամբ՝ եվրոպամետ, ռուսամետ, պարսկամետ, ամերիկամետ կողմնորոշումներով, զարմանահրաշ, անպատմելի օրինակներ է արձանագրել ու արձանագրում մեր պատմության, հերոսական մաքառումների մեջ՝ միշտ թարմության, արդիականության կնիքը իր ուսերին է դարձել, եւ այսօր էլ այն շարունակվում է:

Պարզվում է՝ այդ բոլոր ջանքերը ապարդյուն էին եւ վտանգավոր. այսօր էլ նույն անհուսալի, անմարմին ու անողոր հույսերով մենք մեր հանճարի ոսկեգեղմը գոհասնդանին ենք դնում, գոնե պատմության ապտակներից, հեզանքներից, որոգայթներից դասեր առնենք, ճանաչենք մեր ներսի ու դրսի թշնամիներին, ազգովի ապավինենք միմիայն մեր սեփական քաղաքական, ռազմական, տնտեսական, մշակութային, գիտական ուժերին: Այսօր վերջնականորեն սթափվենք ու որոշում ընդունենք՝ հենվել ինքներս մեզ վրա ու մի՛ ոգի, մի՛ մարմին դարձած, մի՛ գաղափար որդեգրած, բռնցքված ու հեղեղված՝ ազգովի կերտենք մեր երազի, հաղթության ներկան եւ ապագան՝ Ազատ, Անկախ Հայաստանը:

Քանի-քանի անգամ թշնամիները խորտակվեցին հայության-արցախահայության հզոր հարվածների տակ, քանի-քանի անգամ հավատակիցները հայերին տվեցին առաջին հարվածները՝ փորձելով իսպառ վերացնել «հայություն» պատմական, էթնիկական միավորը, հասկացությունը. բավ չէ՞ դասեր չառնել...

Արցախահայությանը, մեկիքությունների խլված ինքնիշխանությունը, ազատությունը անձնավիրությամբ պաշտպանելու, այն բազկի ուժով ձեռք բերելու դասերը, սերնդեսերունդ մաքառողների օրինակները լիովի եւ ապշեցուցիչ են: Ահա ռուսամետ կողմնորոշում ունեցող նվիրյալի, Աբաս Միրզայից գերված Մելիք Բեգլարյան մելիք Աբովի որդու՝ քաջակորով Ռոստոմի (Առստամ) բեկի ու նրա ստեղծագործական տաղանդի մասին ինչ է գրում Րաֆֆին. «Ղարաբաղի հերոսը որքան հաջողակ էր զենք գործ անելու մեջ, նույնքան հմուտ էր և բանաստեղծության մեջ»¹: Հերոսի ու նրա բանաստեղծական քանքարի անդրադարձ կա նաև Ա. Բեկնազարյանի «Գաղտնիք Ղարաբաղի» բացառիկ գրքի մեջ, որտեղ մելիք Աբովի որդին Առստամ բեկ է անվանված:

Բանաստեղծության շարադրանքը մեզ հուշում է, որ այն նոր գրիչ վերցրած մշակի գրական արտադրանք չէ, այլ հայ մարտիկ-բանաստեղծի՝ մի հզոր անհատականության ու նրա ռազմական, ազգասիրական մտքի թռիչք՝ հայրենիքի անկախության պայքարին նվիրված, քնարական շնչով հյուսված ստեղծագործություն, հերոսի պոետական զենք՝ աննվաճ ոգով, պաթետիկ ու լիրո-էպիկական շնչով շաղախված մի քերթված: Առստամ բեկը Աբաս Միրզային ամենի ու մահագույժ վայրագ, ժանտ դահիճ է անվանում, նշելով.

¹ Նույն տեղում, էջ 305 :

Սէր հայրենեաց ի թշնամեաց ձեռս մատնեաց....¹:

Ապա խորին ափսոսանքով քաջանուն հերոսը վերջաբանում է իր խոսքը հետևյալ կերպ.
Միայն սգամ. զի կապեալ կամ. թե մյուս անգամ հրացան, սուր իմ
Ի ձեռս ունիմ,- զբազուկս իմ ձեռ ցուցանեմ....²:

Մեկիքների, արցախահայության համառ ընդվզումները, պայքարը, հայրենիքի անկախությունը, իրենց պապենական իրավունքները պահպանելու, իրենց հողի վրա ապրելու բնական իրավունքները հողս ցնդեցին.... Վրա հասած սովը, Ղարաբաղի խաների հալածանքները, կրոնական խտրությունները, Ղարաբաղի հայոց գաղթականությունը մեկիքներին ակամայից հեռավոր ափեր տարան, հայրենի երկրի կեսից ավելին դատարկվեց: Բուն հայոց երկրում եւ օտար ափերում հրովարտակներով շնորհած, հաստատված, խլված, գնված հողերը՝ Արեւմտյան Հայաստանը, Կիլիկիան, Ատրպատականը, Բոլնիսը, Լոռին, Բորչալուն, Ջավախքը հայ արքաները, մեկիքները, իշխանները շեմացրին: Այսօր այդ հողերը եւս գերության մեջ են, թիզ առ թիզ թշնամին մեզանից խլում, թալանում է մեր ազգային պատկանելիքները, իսկ մենք «ոչինչ» ենք համարում մեր հողերը, թողնում ենք, որ մեզ կողոպտեն, անհայրենիք դարձնեն. մեր վզից կախված օղակը մեր ձեռքով սեղմում ենք մեր պարանոցին. կշնչատվենք: Օտարը հրճվում է հաստատ: Մենք թույլատրում ենք բորենիներին մեզ հռչոտել այն դեպքում, երբ մեր հողերը մեր մարտիրոսված որդիների արիության ու արյան գինն են հիշեցնում, պատմության հեզանքն ու փիլիսոփայությունը, ազգային գաղափարախոսությունը, հայրենիքի ամբողջականության փտանգված լինելը, նրա վերջնական կորստի ստվերը. ո՛չ, այդ թշնամությունը սազական չէ Արցախ աշխարհին. նա կարող է իր ազատությունը նվաճել ու պահպանել, իր բազկի ուժով հետ վերադարձնել իր գերնվարված պատմական հողերը, սրբությունները:

Վիպասան Րաֆֆու գրչի տակ վերակենդանացել են Արցախի մեկիքությունների 200-ամյա պատմությունը, հոգևոր եւ աշխարհիկ առաջնորդների պատմական ու վիպական կերպարները՝ տիպական հանգամանքներում անձնավորված հատկանիշներով, որն անչափ ուսանելի է ու իր խորքում արդիական ոգով դասեր ունի անթեղած :

Արցախի՝ սերնդեսերունդ շարունակվող մեկիքական տների, իշխանական առաջնորդների, Աղվանից կաթողիկոսական տան ներկայացուցիչների, հակաթոռ հոգևոր գործիչների կերպավորումը ներկայացված է «Խամսայի մեկիքությունների» շարադրանքի բոլոր գլուխներում, միաբան ու անմիաբան մեկիքների կերպարների բնութագրումներում՝ շոշափված վիպական խիտ երանգներով, արցախահայության կյանքի անհանգիստ, փտանգավոր բաբախյունով, արդիական քաղաքական հարցադրումներով, XIX դ. Արցախի քաղաքական ճակատագրի բացահայտումներով:

Արցախի ժողովուրդը իր տոհմիկ առաքինություններով է կերպավորված, անվախ, քաջ, հերոսական, իր բարքերին, սովորություններին հավատարիմ, հայրենի հողին պինդ մերված որդիներով, հաճախ անբարենպաստ պայմաններից ելնելով (սով, ժանտախտ, կրոնական հալածանքներ, երաշտ)՝ գաղթի ենթարկված ու հազար ու մի հարվածների տակ կքած: Նա միաժամանակ հայտնի է իր ամուր, աներեր կամքով, քնարական ու նաեւ կոշտ ու փխրուն հոգեբանությամբ, իր հավատին ու հայրենի հիշատակներին կառչած, իշխողների մանր-մուր վեճերին, արյունահեղ ընդհարումներին, պատերազմի արհավիրքներին ենթակա, բայց միշտ պայծառ պահելով հայրենի երկրի պատկերը:

Երկրի արմատական տերերը, այսպիսով հայոց հինգ մեկիքական տների ներկայացուցիչներն էին՝ Գյուլիստանի Մեկիք Բեգլարյանները, հորոց որդի (Ղարա Յուզբաշին-սնի հարյուրապետ -սնի Աբովը, մեկիք Բեգլար I (հիմք դրեց Գյուլիստանի մեկիքների իշխանությանը, կաղ Աբովը, մեկիք Յուսուֆը, մեկիք-Բեգլար II եւ ուրիշներ), Ջրաբերդի Մեկիք-Իսրայելյանները (մեկիք Իսրայելը, որդին՝ մեկիք Եսային, Ալլահ Ղուլի

¹ Նույն տեղում, էջ 306 :

² Նույն տեղում, էջ 306 :

սուրբանը, մելիք Աթամը, մելիք Մեջլումը), Խաչենի Հասան Ջալալյան մելիքները (Մուլքի բեկը, խելագի, ճարտարախոս մելիք Գրիգորը, մելիք Ալլահվերդին), Վարանդայի իշխանները (մելիք Բադին, մելիք Հուսեինը, մելիք Հովսեփը, անմիաբան Մելիք Շահնագար II, մելիք Ջումշուդը), Դիզակի Մելիք Ավանյանները (մելիք Ավանը (Եզանը), Ղուկաս վարդապետի որդին, որոնք մի-մի ավատատերեր էին, իշխան-նախարարներ՝ իրենց հող ու ջրին սիրահար, իրենց ինքնիշխանության գաղափարին ու նրա պահպանմանը հավատարիմ, իրենց տոհմական սկզբունքներին, սովորություններին, հարաբերություններին՝ ականջալուր, նախանձախնդիր, որոնց ժողովուրդը սիրելի ու պատմություններ է վիպել նրանց քաջագործությունների մասին, հաճախ՝ մեղմ երգիծել:

Հայրենիքին հավատարիմ եւ անհավատարիմ իշխանները առանձին հարցերի շուրջ ունեցել են իրենց մանր-մուրը վեճերը, անհամաձայնությունները, անմիաբանությունը, որը երբեմն վտանգավոր հետևանքներ է ունեցել, արյունալի կռիվների տեղիք տվել, օտարների ջրադաշին, այսպիսով՝ ջուր լցրել:

Միաբան մելիքների կերպարների քննությանը զուգահեռ Րաֆֆին ներկայացրել է նաև անմիաբան մելիքներին, որոնցից շատերը, դաշնակցելով Ղարաբաղի խաների հետ, ջլատել են մելիքների դիմադրողականությունը, պատճառ հանդիսացել հայրենիքի անկախության, ինքնիշխանության կործանմանը: Րաֆֆին վիպական հետաքրքիր անցումներով է ներկայացնում հերոսներին, բնութագրում նրանց երկվորություններով լի հոգեբանությունը, զուգահեռ ներկայացնում Ղարաբաղի քաղաքական ճակատագիրն ու վիպատեղիական նկարագիրը:

Այդ ֆոնի վրա վիպասանը ներկայացնում է նաև հոգևոր դասն իր ներքին պարույրներով, տալիս թե՛ պատմական, թե՛ վիպական նկարագիրը, Աղվանից կաթողիկոսական տան ներկայացուցիչների վարքը, հավաթոռ հոգևոր կենտրոնները:

Րաֆֆին, իր նյութին հավաստիություն տալու համար, պատմական կերպարներին անդրադառնալիս, միաժամանակ ստեղծագործական երկունք է ապրել՝ նյութի վիպական յուրացումը դարձնելով ժամանակի մարդու ներքին բարդությունն արտահայտելու գլխավոր պայմաններից մեկը, մի կողմից էլ՝ լուծելով շարադրանքի մեջ առկա գեղարվեստական ոճի խնդիրը: Այս դիտանկյունից առկա է դառնում գրողի անհատական ոճի ու ժամանակի ոճի մեկնողական դաշտը, այդ զուգահեռի վրա Արցախի մելիքների կերպավորումների անհատական գծերը, ներքին մարդու հոգեբանական զարգացածության աստիճանը:

«Լսամասյի մելիքությունների» շարադրանքից երևում է վիպասանի՝ մելիքության ժամանակների իրականության սուր զգացողությունը, ինչը բացատրվում է շոշափած նյութի հանդեպ նրա խորը իմացությունները, աղբյուրների հանդեպ ցուցաբերած քննողական վերաբերմունքը, որի արդյունքում տեսանելի է դառնում մելիքության ժամանակների Արցախի հասարակական, քաղաքական կյանքի պատկերը, ժամանակի տազնապների հանդեպ Րաֆֆու քաղաքացիական խիզախումը՝ ճիշտ ներկայացնելու դրանց դրամատիզմով լի պատմավիպական նկարագիրը, ինչը հնարավորություն է տվել վիպասանին իր խոսքը դարձնելու թե՛ համոզիչ, թե՛ գեղարվեստորեն հագեցած: Մասն դիտանկյունից է բացահայտվում հեղինակային ընկալումների եւ ընդհանրացումների որոշարկված համակարգը՝ Լսամասյի մելիքությունների երկու դար տեսած պետականության առկայության եւ նրա կորստի նկարագրությամբ: Գրողը այն ներկայացրել է պատկերային կառույցում:

Այսպիսով, Րաֆֆին հայտնվում է արցախահայության ազգային ճակատագրի ամենաթեմ ու ամենաողբերգական հանգուցակետում՝ «...աշխարհին պարզելու հայոց ոգու գաղտնարանը»¹, ինչպես նշում է Ս. Արզումանյանը- ցույց տալու համար Արցախի մելիքների բազուկի գործության առասպելական հմայքն ու հանճարի չափը՝ գուր գործադրված, եւ թե որքան դառնացած է իր պաշտած հայրենիքի՝ հայոց Արցախ աշխարհի երբեմնի առաքինություններն ունահարված ու անկախությունը, պետականությունը

¹ Արզումանյան Ս. Սովետահայ վեպը, հ. 5, էջ 277:

կորուսված տեսնելու մտքից, որն, անկասկած, ունի ներկաներիս ուղղված սաստող եւ ուսանելի պատմության, էթիկայի եւ գեղարվեստի, պետականության, քաղաքականության դասեր:

Հայ գրականության ներկայացուցիչները, նկատի ունենալով ժողովրդի ճակատագրի բարդ յուրահատկությունները, տարբեր ժամանակներում նրա պատմության բացահայտումները կատարելիս, եւ իրենց երկերը գրելիս ո՛չ միայն հենվել են ժողովրդական բանավոր հյուսվածքների, ավանդությունների տված տեղեկությունների, այլև պատմության հավաստի փաստերի հիման վրա հավաքված գրավոր ու բանավոր եւ այլ աղբյուրների վրա:

Սկսած մեհենական պատմագիր Օղյումպ Քուրմից, պատմահայր Մ. Խորենացուց մինչեւ արդի ժամանակաշրջանի ստեղծագործողներ, հայ գրականության մշակները այդ կերպ են ստեղծել-գրել իրենց պատմությունները: Հնթանոսական շրջանի առասպելներին, վիպական կտորներին անդրադառնալիս Մ. Խորենացին դրանք բաժանել է երկու խմբի՝ պատմական եւ առասպելական հիմք ունեցողներ:

Վիպականը՝ աներեւակայելին, անհավանականը, ստեղծագործական տարրերով ստեղծվածը, ժողովրդական ասացումներով եւ հատկանշվում, դառնում սքանչելի հյուսվածք հայ մարդու պայքարի, հավատալիքների, սովորությունների, բանաստեղծական լուծումների, կրոնական պատկերացումների մասին ստեղծված կտորները:

Եվ եթե գիտությունը որևէ երևույթի իրողության չափը, հավաստիությունը պետք է հաստատի, ապա կարևոր գործոն է դառնում պայմանականորեն ճիշտ դիտված երևույթը: «Հայտնի բան է, միայն ժողովրդական ավանդությունների վրա հիմնվելով, շատ դժվար կլինեք կազմել մի քանի դարերի շարունակ պատմությունը,- գրում է Րաֆֆին,- ժողովուրդը շատ անգամ շփոթում է անցքերը. մեկի գործողությունը մյուսին է վերաբերում, և ամենադժվարինն այն է, որ ժամանակագրական և տոհմագրական ճշգրտություններ չէ պահպանում...: - Հենց այս ճշմարտությունից ելնելով է, որ շարադրանքին հավաստիություն տալու համար փաստացի, գրավոր աղբյուրներն են օգնության գալիս,- ժողովուրդը ունի իր լեզունդները, իր իդեալները, իր սիրած հերոսները, որոնց ընծայում է նա այնպիսի մեծագործություններ, որոնք նրանց կատարածը չէին կարող լինել: Օրինակ,- շարունակում է վիպագիրը,- ինձ շատ անգամ պատահում էր նկատել, որ միևնույն պատմական իրողությունը ամեն մի գավառի ավանդությունների մեջ ընծայում էին նույն գավառի մի հայտնի հերոսին...Բայց պատմական փաստը դարձյալ մնում է իբրև իրողություն, միայն հարկավոր է նրա կատարող տները գտնել»¹

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Րաֆֆի, Խամսայի մեկիքությունները, Եժ, տասը հատորով, տասներորդ հատոր, Երևան, Հայպետհրատ, 1959 :

Տեղեկություններ հեղինակի մասին.

Զինաիդա Բալայան, դոցենտ, բ. գ. թ., ԱրՊՀ, գրականության եւ լրագրության ամբիոն

E-mail: zinaida_araqelyan@mai

Հոդվածը տպագրության է նրաշխարհում խմբագրական կոլեկիայի անդամ, բ.գ.դ. Ս.Ա. Խանյանը:

¹ Րաֆֆի, Խամսայի մեկիքությունները, Եժ, տասը հատորով, տասներորդ հատոր, Երևան, Հայպետհրատ, 1959, էջ 378-379 :